

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ КАПЕРСТВА В ПРАЦЯХ ФАХІВЦІВ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

PRIVATEERING LEGAL INSTITUTE EVOLUTION IN THE WORKS OF KHARKIV INTERNATIONAL LAW SCHOOL SPECIALISTS (THE SECOND HALF OF THE 19 CENTURY)

Малишко В.М.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри теорії та історії держави і права

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті висвітлені особливості розвитку Харківської школи дослідників міжнародного права (друга половина ХІХ ст.), які зосередили увагу на вивченні міжнародно-правового інституту каперства. Доведено, що цей науковий проект був відповіддю на замовлення російського уряду, який мав знайти можливості для скасування результатів Кримської війни, внаслідок якої Росії було заборонено мати військовий флот у Чорному морі. Росія мала врахувати досвід еволюції міжнародно-правового інституту каперства, щоб остаточно упевнитися в закономірності його скасування і знайти можливості для відродження військово-морського флоту.

Ключові слова: Харківська школа права, міжнародне морське право, піратство, каперство, право репресалій, призове право, адміралтейські суди.

В статье освещены особенности развития Харьковской школы исследователей международного права (вторая половина XIX века), которые сосредоточили внимание на изучении международно-правового института каперства. Доказано, что этот научный проект был ответом на заказ российского правительства, которое должно было найти возможности для отмены результатов Крымской войны, вследствие которых России было запрещено иметь военный флот на Черном море. России было необходимо учесть опыт эволюции международно-правового института каперства для того, чтобы окончательно удостовериться в закономерности его отмены и создать условия для возрождения военно-морского флота.

Ключевые слова: Харьковская школа права, международное морское право, пиратство, каперство, право репрессалий, призовое право, адмиралтейские суды.

This article is focused on peculiarities of development of Kharkov International Law Researchers School (the second half of 19 century), who were working on study of legal institute of privateering. It has been proved that this scientific project was a response to request of Russian government seeking for any possibility to overturn results of Crimean War, which resulted in prohibition against Russian marine forces staying in the Black Sea. Russia had to take into consideration experience of privateering international and legal institute evolution in order to be completely sure that its overturn would be legitimate and to provide necessary conditions for naval forces recovering.

Key words: Kharkov Law School, international maritime law, piracy, privateering, reprisal right, prize law, admiralty courts.

Актуальність теми. Розбудова незалежної Української держави, яка намагається увійти до європейської спільноти, потребує розвиненої ринкової економіки. Проте зворотним боком цього явища здавна є пов'язана з ним злочинність, зокрема – міжнародна. У сучасному світі відроджується піратство, яке в Україні віднесене до кримінальних злочинів проти держави. Це явище набуло великих масштабів за часів виникнення мануфактурного капіталізму і супроводжувало процес первісного нагромадження капіталу, наслідком цього стало відсторонення безпосереднього виробника матеріальних благ, селянина і ремісника, від засобів виробництва і перетворення на капіталістичну приватну власність.

Дослідження наукової проблеми здійснюється у межах планової тематики відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Коরেцького Національної академії наук України «Проблеми становлення і розвитку українського права: наукознавчий аспект».

Суттєві орієнтири для детальнішого аналізу правової регламентації піратства дають праці англійських, американських істориків, монографія українського історика права В.М. Калашникова «Радянська історіографія проблеми ранньої історії США (XVII ст. – 60-ті рр. XVIII ст.)» та праці фахівців Харківської школи міжнародного права. Розвідки автора в цій царині опубліковано в академічних виданнях національних університетів міст Запоріжжя, Львова, Одеси, Національній академії внутрішніх справ та в усіх університетах внутрішніх справ України. Дослідження апробовано на семи конференціях Міжнародної асоціації істориків права, членом якої автор став у 2006 р., науково-практичних конференціях Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ та Української академії банківської справи НБУ.

Зауважимо, що у вітчизняній юридичній літературі практично відсутні історико-правові дослідження каперства. Саме тому метою статті є висвітлення наукових поглядів харківських дослідників другої

половини XIX ст., які здійснювалися на замовлення російського уряду.

Виклад основного матеріалу. Процес нагромадження капіталу історично розподілявся між Іспанією, Португалією, Нідерландами, Францією і Англією. Ці держави досягли «успіхів» у цій царині завдяки гнучкому використанню методів геополітичного бандитизму в світовому океані, особливо після переходу від примітивного піратства до використання такого комерційного промислу як каперство. На той час європейські держави упевнилися, що слабкі військові флоти не спроможні забезпечити свободу океанського мореплавства, як засобу розвитку капіталізму. Тому поряд з військовими кораблями для захисту океанських шляхів сполучення були залучені озброєні приватні судна, так звані капери. Зберігаючи правове становище приватних осіб, капери були зобов'язані підкорятися верховному командуванню держави прапора і могли виконувати свою місію лише під час війни і тільки по відношенню до суден держави (держав), що знаходилася в стані війни з країною, яка видала каперське свідоцтво [1, с. 110–112]. Ця практика набула особливого поширення між 1692 та 1814 рр. і була остаточно скасована завдяки рішенням Паризької міжнародної конференції 1856 р. [2]. Реалізація приписів міжнародного морського права в галузі використання каперства полягала у видачі власникам приватних суден каперських свідоцтв на право участі у військово-морських операціях на боці держави-патентодавця. За відсутності належного свідоцтва капер вважався піратом і підлягав суворому покаранню в усьому світі [3]. Так промислові революції середини XIX ст. сприяли створенню у великих державах могутніх військово-морських сил, що спричинило зникнення каперства.

Скасування каперства призвело до швидкого розвитку науки історії міжнародного морського права. Свій внесок у це зробили німецький науковець А. Гефтер [4] та французький консервативний політичний діяч і історик Ф. Гізо [5]. Проте найпомітніший вплив на історію міжнародного морського права здійснили англо-американські науковці, які користувалися ідеями філософа-позитивіста Г. Спенсера. Ці ідеї були сприйняті Г. Боклем (1821–1862), автором твору «Історія цивілізації в Англії» (т. 1–2, 1857–1861) [6]. Він наполягав на переважному значенні географічного чинника в історії людства, особливо у зв'язку з морською історією англійської нації, яка століттями вела війни за панування у світовому океані. Під його впливом дослідження морського минулого Англії здійснювали представники політичного напрямку історії держави і права, основоположником якого був професор Оксфорду Дж. Фроуд (1818–1894). Він проаналізував особливості англійського варіанту каперства, що мало назву приватирство, у праці «Історія Англії від падіння Волсея до розгрому Великої Армади» (т. 12, 1856–1870) [7].

Слідом за британськими дослідниками проблеми історії каперського промислу проаналізували американські науковці. Вони здійснили власні розвідки в межах ліберально-романтичного напрямку історико-

правової науки, висунувши ідею про особливу місію США, які мали повне право використати будь-які засоби для розвитку каперства. Методологія цих науковців на чолі з Дж. Банкрофтом, автором «Історії Сполучених Штатів» (1834–1874) [8], відбивала буржуазно-ліберальні ідеї, хоча і в досить специфічній формі, яка характеризувалася відвертим расизмом та зневагою по відношенню до суперників США у боротьбі за океанську гегемонію.

Подальші наукові пошуки в царині еволюції каперства стимулювали розробки М. Вебера (1864–1920) – німецького соціолога і правознавця. У 1904 р. він оприлюднив працю «Протестантська етика і дух капіталізму», де оперував такими поняттями, як: час, гроші, кредит, чесність, діловитість, ощадливість підприємців, зокрема – каперів. Наукові ідеї Вебера сприяли розвитку права репресалій, яке обґрунтовувало законність каперства [9]. Зрозуміло, що європейська історіографія історії правового та організаційного інституту каперства викликала великий інтерес російських фахівців з цієї проблеми. Така зацікавленість проблемою була пов'язана з наслідками Кримської війни, після якої Російській імперії заборонили будувати паровий військово-морський флот у Чорному морі. Між тим зовнішня політика останньої потребувала розвідок з історії міжнародного морського права. Відповідь на це замовлення краще за все надали праці видатного вченого Ф. Мартенса (1845–1909). Науковий доробок «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» (1882) зробив його всесвітньовідомим фахівцем з міжнародного права. Він як член Ради Міністерства закордонних справ Росії став одним з організаторів Гаазьких мирних конференцій 1899 і 1907 рр. [10]. Стосовно ж історії еволюції міжнародно-правового інституту каперства Мартенс висловлювався у праці «Про право приватної власності під час війни» (1896) [11]. Проте сучасні вітчизняні фахівці чомусь не звертають уваги на те, що наукові досягнення Мартенса стимулювали ідеї його попередників – представників Харківської наукової школи фахівців з міжнародного морського права.

Як відомо, вивчення міжнародного права було введено у вищий школі Російської імперії університетським статутом у 1835 р. Тоді цей курс називався загальнонародним правом, яке наступним статутом 1863 р. було перейменовано в міжнародне право [12]. Викладацька діяльність в університетському середовищі після Кримської війни потребувала від харківської професури фундаментальних досліджень із проблем еволюції міжнародного морського права. Слід однак розуміти, що наукова праця юристів Харківського університету потребувала певної координації із діяльністю колег, «чистих» істориків всесвітньої історії [13]. Серед них найпомітнішим був професор М.Н. Петров (1826–1887). Цей дослідник, який став першим в Росії професійним історіографом всесвітньої історії, роз'яснював своїм студентам, що до праць британських істориків держави слід відноситися критично. Такий підхід до аналізу історії держави і права Великобританії поступово

розповсюдився в історико-правовій науці Російської імперії XIX ст. [14].

Петрова М.Н. більш за все цікавила «індивідуальність» народів, яка виявлялася в беззаперечних юридичних фактах з політичної та соціальної історії етносів. Ознайомившись із працями європейських колег щодо історії первісного нагромадження капіталу, пов'язаної з розвитком каперства, харківський історик рекомендував своїм колегам – юристам, пам'ятати, що «англійська історіографія багато в чому протилежна німецькій... Німці, в більшості, – об'єктивісти, англійці – прагматики, а французи перевершили їх у таланті художнього оповідання» [15]. На підставі цих висновків Петров вважав, що без критики таких виразок європейської історії, як піратство і каперство, не можна об'єктивно розглядати поступальний рух історії світової цивілізації.

Відомо, що на юридичному факультеті Харківського університету з'явилася перша в Російській імперії праця з «загальнонародного права», як тоді іменувалося міжнародне право. Це був твір екстраординарного професора Т.Ф. Степанова (1795–1847) «Загальнонародне право в сукупності з дипломатією» (у двох томах; 1847) [16], в якому відображено еволюцію міжнародно-правового інституту каперства. На жаль, рукопис монографії, створений на основі лекцій з міжнародного права, побачив світ лише наприкінці 50-х рр. XX ст. завдяки зусиллям харківських науковців В.С. Семенова і Н.Н. Ульянової.

Т.Ф. Степанов виступав за додержання прав народів, рівність, життя у мирі та приділяв велику увагу проблемам гуманітарного права. У розділі «Про закони війни» він засуджував тих, хто вважав, що під час війни будь-які закони змовкають, якщо йдеться про прибуток від підприємницької діяльності, зрозуміло, і від такої специфічної, як каперство [17].

У 1835 р. професор Степанов був обраний деканом юридичного факультету, а двома роками пізніше став проректором університету. Він чудово володів французькою, німецькою та англійською мовами, мав глибокі пізнання у галузі світової економіки, що сприяло не лише його науковій діяльності, а й спробі видатного науковця налаштувати його колег-юристів на дослідження у галузі міжнародного морського права.

Саме під впливом Степанова на юридичному факультеті Харківського університету було здійснене невеличке за обсягом магістерське дослідження М. Заремби «Історичний розвиток поняття про військову контрабанду» (1849) [18]. Зусилля автора цієї праці сприяли вивченню історії міжнародно-правового інституту каперства, оскільки контрабанда і каперський промисел були невід'ємними частинами процесу первісного нагромадження капіталу в морських державах Європи і США. Зрозуміло, що праця Заремби була лише першим кроком харківських учених до аналізу такої системної якості, як каперство. Воно не спиралося на велику джерельну базу. Автор лише побіжно торкався зарубіжної історіографії каперського промислу. Проте в самих морських державах Європи історію правового інституту каперства почали дослі-

джувати тільки після його скасування рішеннями Паризької конференції 1856 р.

Перше, дійсно кропітке, наукове дослідження правового інституту каперства у Харкові було здійснено професором Д.І. Каченовським (1827–1872) [19]. Цей науковець після закінчення юридичного факультету Харківського університету в 1847 р. розпочав дослідження в царині морського права. Про це свідчить назва його магістерської праці «Історичний огляд положень міжнародного права про володарювання над морями».

Напередодні Паризької конференції, яка скасувала каперський промисел, Каченовський захистив докторську дисертацію «Каперство і призове судочинство у ставленні до нейтральної торгівлі» (1855) [20]. Згодом його праця була видана англійською мовою в Лондоні [21]. У 1858–1859 рр. Каченовський перебував у відраженні за кордоном, де працював у бібліотеках та архівосховищах над зібранням матеріалів до подальших наукових досліджень із міжнародного права. Саме тоді він зайнявся історіографією історії міжнародного права. Результатом його закордонних спостережень стало дослідження наукових поглядів видатного англійського історика Т. Маколея [22]. Каченовський перевів російською його працю «Війна за спадок іспанського престолу», під час якої ворогуючі держави широко використовували каперів, і надрукував переклад у часопису «Русский вестник» [23].

Каченовський ще до Паризької конференції вказував на те, що цивілізація не може зберігати суворі середньовічні звичаї ведення війни у світовому океані з використанням можливостей флотилій приватників. Він провів чітку межу між каперами і арматорами. Його визначення каперів та арматорів і нині звучить модерново. Харківський науковець вважав каперів напіврозбійниками і пояснював, що арматор – це особа, яка не лише переслідує ворога, як власне капер, а й вирішує питання законності захопленої здобичі шляхом участі у судових процесах, де адміралтейські суди європейських держав розглядають справи про морські призи.

Дуже цікавими є висновки Каченовського стосовно того, як розглядає каперство наука загальнонародного, тобто міжнародного права. У більшості випадків йдеться про те, що ця наука розглядає каперство, як звичай морської війни, що визначає результати цих військових дій для ворогуючих морських держав. І ці результати закріплюють відносно просто у мирних угодах після закінчення військових дій на морі. Складніше визначити результати війни на морі за участю каперів стосовно нейтральної торгівлі, яка продовжується в океані під час військових дій ворогуючих держав. Вирішення ж цієї проблеми Каченовський намагається знайти у розвитку тієї науки, яка є наукою міжнародного приватного права.

Особливо цікаві результати наукових спостережень Каченовського стосовно історії розвитку правового та організаційного інституту каперства. Він пов'язує цей процес із розвитком призового провадження в адміралтейських судах.

На погляд Каченовського, в історії каперства і адміралтейських судів доцільно виділити п'ять етапів. Раннім періодом цього історично обумовленого процесу автор визначив середньовіччя, коли морська війна, за браком військово-морських флотів, майже не відрізнялася від піратства. І цю анархію певним чином мало подолати введення урядами ворогуючих морських держав Європи інституту відповідальних каперів. Цей процес продовжувався до кінця XVI ст. Відтоді йдеться відлік другого етапу розвитку правового інституту каперства, що регулювався нормами міжнародного морського права.

Цей етап розвитку каперства Каченовський назвав меркантильним, пов'язуючи його зміст зі змістом процесу, який у сучасній історії держави і права іменують процесом первісного нагромадження капіталу. Тоді каперство набуло всесвітнього характеру і перешкоджало зносинам народів. Під тиском нейтральних морських держав у міжнародному праві було досягнуте певне пом'якшення середньовічної системи призового законодавства і було введено свободу прапора. Більше того, Каченовський упевнював у тому, що держави Європи скасували деякі зловживання адміралтейських судів.

Третім періодом розвитку правового та організаційного інституту каперства Каченовський вважав час між двома межами – укладення Утрехтського миру 1713 р., що означало припинення війни за іспанську спадщину, і проголошення Росією Декларації озброєного нейтралітету (1780). У цю добу Англія, користуючись своїм пануванням в океанському просторі, забезпеченим переможними результатами промислового перевороту, намагається затримати розвиток морського міжнародного права і зробити свої призові закони обов'язковими для всієї Європи. Проте, завдяки енергійним діям Росії у міжнародних відносинах нейтральна морська торгівля була певним чином захищена від наслідків каперської війни.

На погляд Каченовського, четвертий період розвитку правового та організаційного інституту каперства був пов'язаний із наслідками боротьби між двома імперіями – французькою та британською. І це внесло непорозуміння у міжнародні економічні зв'язки, які здійснювалися завдяки використанню океанських шляхів сполучення. Після ж краху наполеонівської імперії вже на Віденському конгресі великі держави Європи замислилися над проблемою скасування каперства.

В останній період існування міжнародно-правового інституту каперства, на погляд Каченовського, розвиток міжнародного морського права відбувався безупинно. Тоді принципи озброєного нейтралітету набули форми універсального закону, автономія призових судів підупала і каперство себе вичерпало.

Необхідно указати, що перебування Каченовського у закордонному науковому відрядженні сприяло тісній співпраці харківського професора з європейськими колегами. Про це свідчить те, що його дисертація була перекладена англійською мовою. Зрозуміло, що публікація цього перекладу сприяла

широкому розповсюдженню досягнень харківського дослідника каперства в європейській науковій спільноті. Його докторська дисертація була визнана в Європі одним із кращих зразків досліджень у галузі міжнародного морського права. Постулати Каченовського щодо каперства були частково застосовані в Паризькій декларації 1856 р. тому, що він один із перших висловив думку про необхідність спільної роботи вчених різних країн для розвитку міжнародного права.

Розвиток науки міжнародного публічного права, стимульований діяльністю харківських дослідників, призвів до спроб деяких учених у межах сучасної України пов'язати публічне і приватне право у спосіб вирішення проблем правового регулювання міжнародних економічних відносин після Кримської війни. У цьому напрямку проводив свої наукові дослідження доктор юридичних наук А.М. Стоянов, який з 1884 р. читав у Харківському університеті лекції з міжнародного права.

Дослідження Стоянова стосувалися широкого кола наукових питань. Його цікавили історія права, порівняльне правознавство, римське право, методологія юридичних наук і міжнародне право. Саме це сприяло тому, що Стоянов спромігся створити науково обґрунтовану концепцію розуміння системи міжнародного приватного права, в якій були відображені такі явища, як піратство, каперство, призове право та ін. Це випливає зі змісту його фундаментальної наукової праці «Нариси історії та догматики міжнародного права» (1875) [24].

Помітний внесок у розвиток науки міжнародного права на теренах не лише сучасної України, а й у межах усїєї Російської імперії, зробив професор Харківського університету В.П. Даневський (1852–1898). Цей науковець закінчив юридичний факультет Московського університету у 1875 р. кандидатом права із золотою медаллю за студентську роботу «Про права нейтральних держав». Так починався його шлях до глибоких наукових розвідок з історії міжнародно-правового інституту каперства. Дуже цікавою була його праця «Нарис новітньої літератури з міжнародного права» (1876), яку слід розглядати, як певний крок до утворення історіографії міжнародно-правової науки.

У 1877 р. Даневський склав магістерський іспит у Московському університеті, після чого був переведений до Харкова на посаду приват-доцента кафедри міжнародного права. Наполеглива наукова праця над проблемами міжнародного морського права дозволила Даневському в 1879 р. захистити магістерську дисертацію «Історичний досвід нейтралітету і критика Паризької морської декларації 1856 року» [25]. Даневський базував власні наукові погляди на ідеї міжнародного спілкування, які вважалися основою міжнародного публічного та приватного права. Це сприяло глибокому зануренню автора у сутність історичної еволюції міжнародно-правового інституту каперства.

Ранні ідеї стосовно еволюції інститутів міжнародного права, серед яких був інтерес і до між-

народного морського права, були розвинуті в його фундаментальній праці «Посібник до вивчення історії і системи міжнародного права» (1892) [26]. Основна увага у цій праці була приділена розумінню системи міжнародного приватного права у зв'язку з правом міжнародним публічним. А це сприяло подальшому розвитку на юридичному факультеті Харківського університету міжнародного

морського права, зрозуміло, з певною увагою до інституту каперства.

Висновки. Ідеї харківських фахівців з міжнародного морського права, які скрупульозно вивчили особливості еволюції міжнародно-правового інституту каперства, є прийнятними для використання сучасними вітчизняними істориками права та юристами-міжнародниками з огляду на відродження піратства у світовому океані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. – Юрьев, 1912. – 180 с.
2. Волосов М.Е. Каперство / М.Е. Волосов // Энциклопедия юриста, 2005. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://enc-dic.com/enc_lawyer/ Kaperstvo-2280. html.
3. Marque and Reprisal. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/ Marque+and+reprisal>.
4. Гефтер А.В. Европейское международное право / А.В. Гефтер. – СПб : Тип. Безобразова, 1880. – 453 с.
5. Гизо Ф. История цивилизации в Европе от падения Римской империи до Французской революции / Ф. Гизо. – СПб : Н. Тибелен, 1860. – 377 с.
6. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. Пер. с англ. / Г.Т. Бокль. – М. : Мысль, т. 1. – 2000; т. 2. – 2002.
7. Froude J.A. History of England from the fall of Wolsey to the Death of Elizabeth / J.A. Froude. – L. : Green, Longman, Roberts, 1863. – Vol. VIII. – 483 p.
8. Bancroft G. History of the United States of America : in 10 vols. / G. Bancroft . – Boston : Carey and Hurt, 1834–1875.
9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. / Сост., ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; пред. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
10. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф.Ф. Мартенс. – Юрьев : Университетская типография, 1912. – 369 с.
11. Мартенс Ф.О праве частной собственности во время войны. – С. – Петербург : Печатня В. Головина, 1869. – 453 с., [VIII].
12. Міжнародне публічне право. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://uafile.com.ua/pdf_source/A6ePpJ_4763d53 a 97485сес95f 48018b 02ded74.
13. Остапов Н.В. Становление преподавания всемирной истории в университетах России: научно-педагогические взгляды и деятельность М.Н. Петрова : 1850–1880 годы. Автореф. дис. на соискание науч. степ. канд. историч. наук. – Специальность – 07.00.02. – Отечественная история. – Сыктывкар, 2006. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-prepoda vaniya-vsemirnui-istorii-v-universitetakh-rossii-nauchno-pedagogicheskie-#ixzz2 vd CqBcVc>.
14. Шапиро Л. Английская историография / Л. Шапиро. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://chitalka.net.ua/textbooks/123/7814.html>.
15. Остапов Н.В., Петров М. Н. О соотношении национального и общечеловеческого. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.history.vuzlib.org/book_o064_page_81.html.
16. Степанов Т.Ф. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
17. Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917) / В.Э. Грабарь. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=25>.
18. Заремба М. Историческое развитие понятия о военной контрабанде / М. Заремба. – СПб., 1847. – 61 с.
19. Каченовский Д.И. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
20. Каченовский Д.И. О каперах и призовом судопроизводстве (докторская диссертация) / Д.И. Каченовский / пер. на англ. яз. с добавлениями самого автора. – М., 1855.
21. Каченовский Д.И. «Prize-law, particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals» / Д.И. Каченовский. – Л., 1867.
22. Маколей Т.Б. История Англии. Часть 1–8 / Т.Б. Маколей. Полное собрание сочинений. – Т. 6–13. – СПб. – М. : Тип. П.А. Кулиша, из-во М.О. Вольфа, 1863–1868.
23. Маколей Т.Б. Война за наследство испанского престола [1856] / Пер. Д.И. Каченовского. – «Русский Вестник». – 1856 год. – № 1.
24. Стоянов А.М. Очерки истории и догматики международного права : Лекции, читанные в 1873/74 акад. году в Харьковском университете / А.М. Стоянов. – Харьков: Унив. тип., 1875. – 753 с. – репринтная копия. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.bibliard.ru/vcd-4-1-879/goodsinfo.html>.
25. Даневский В.П. Исторический очерк нейтралитета и критика Парижской декларации 4/16 апреля 1856 г. / В.П. Даневский. – М., 1870.
26. Даневский В.П. Пособие к изучению истории и системы международного права / В.П. Даневский. – Харьков : Унив. тип., 1892.